

La paleografia, l'estudi de l'escriptura, per Pau Vinyes i Roig

Pau Vinyes i Roig, historiador.

"Mot rere mot, els versos configuren
un àmbit de preguntes i misteri
que algú, potser llunyà i desconegut,
desxifrarà sense jo saber-ho"

Miquel Martí i Pol
Aturall, *Després de tot*

La paleografia és la ciència que estudia l'escriptura i els signes gràfics. Fa una aproximació a la seva interpretació en les formes, orígens i evolucions tot fent-ne una lectura adequada. El mot paleografia deriva de les paraules greges *paleo* (antic, vell) i *grafia* (escriure). Així doncs, podem extreure que som davant d'una ciència que estudia l'escriptura antiga. Segons C. Saez i A. Castillo, en el seu treball *Paleografia e historia de la cultura escrita: del signo a lo escrito* (p.21):

Pero he aquí que a finales de agosto primeros de septiembre se convocó una huelga en el sector del metal que se prolongó durante seis meses. El paro comenzó. Al tiempo, había perturbaciones en el tráfico ferroviario. Se llamaba a una huelga general del sector. El 11 de aquel mes, cuando los rigores del verano ya perdían vigor, los patronos del metal aplazaron el Congreso para el 13 de abril del año siguiente. Emitieron una nota, que se plasma en este escrito:

Si etimológicamente el término Paleografía –voz derivada de las griegas *paleo* i *grafía*- se puede considerar como estudio de las escrituras antiguas, su quehacer sitúa a esta ciencia, según la definición más reciente de Armando Petrucci, como la disciplina que estudia la historia de la escritura (y en particular de la escritura a mano) en sus diferentes fases, las técnicas empleadas para escribir en las diversas épocas, el proceso de producción de los testimonios escritos y, en fin, los productos mismos de tal proceso, particularmente en su aspecto gráfico, ya se trate de libros, inscripciones, documentos o escritos de naturaleza individual y privada (cuentas, apuntes, cartas, etc.).

La paleografia també té com a objectiu esbrinar la datació d'un determinat escrit i localitzar-ne el lloc. Com si es tractés d'una feina d'investigador privat, el paleògraf hi ha d'anar component les peces del trencaclosques per tal d'esbrinar-ne el seu significat així com espai de temps i de lloc. En un principi la paleografia fa l'estudi de tot alfabet escrit des de l'antiguitat fins a l'època actual. Tanmateix el seu màxim esgraó serà estudiar les primeres escriptures antigues fins a arribar a temps moderns.

Els orígens

Els orígens de la paleografia els trobem d'ençà que la humanitat fa ús de l'escriptura com a mitjà per a comunicar-se, és a dir des del neolític en l'orient mitjà. Concretament a Mesopotàmia i Egipte, on l'escriptura esdevé una nova eina de comunicació. Gràcies a la feina dels paleògrafs s'han pogut esbrinar i desxifrar molts enigmes històrics, ja que moltes fons escrites ens han revelat moments i dades del nostre passat llunyà que han desenvolupat el nostre coneixement de l'antiguitat tardana.

Com a disciplina cultural i tècnica, els orígens de l'estudi científic de la paleografia neix a finals del segle XVII de la mà de la Diplomàtica en el camp dels coneixements erudits. El monjo benedictí Bernard de Montfaucon va ser el primer a fer servir el mot paleografia en el seu llibre *Paleographia graeca sive de ortu et processu litterarum*, publicat a París el 1708. Tanmateix, Jean Mabillon és el primer en fer una primera aproximació a la doctrina de l'estudi paleogràfic en la seva obra *De re diplomatica libri sex*, també publicada a París l'any 1681. Fins aquells moments l'estudi de la paleografia estava centrat en les

escriptures antigues aparegudes abans de la impremta. Molt relacionada a la Diplomàtica, atesa la seva principal funció era resoldre conflictes derivats de la interpretació dels primers escrits. Tractats que calia desxifrar per donar-ne una visió que fos la més acurada possible, on la seva interpretació pogués ajudar a resoldre conflictes polítics i diplomàtics del moment derivats de textos antics.

A l'Estat espanyol, com ha demostrat l'erudit Gimeno Blay, el naixement de l'estudi de la paleografia va molt lligat a la il·lustració i a la incorporació dels béns senyorials. Aquest procés va significar el coneixement en documents antics i la seva transcripció fidedigne com a necessitat de certificar i de garantia de la propietat de les terres en litigi.

La creació d'escoles per a l'estudi de textos antics en període del romanticisme, en ple segle XIX, va propiciar la recuperació de textos antics medievals. Aquests instituts d'investigació va comportar, sobretot a França, la recuperació de textos antics que en el període revolucionari de la Revolució Francesa van anar al calaix de la dispersió. La primera escola a ser fundada fou la École des Chartes, nascuda el 1821, per a formar als arxivers i bibliotecaris encarregats de manejar els fons desamortitzats durant la Revolució Francesa a la noblesa i les ordes religioses. Després nasqueren d'altres escoles nacionals, algunes de les quals van anar més enllà del segle XIX i esdevingueren importants centres d'ensenyament en ple segle XX. A l'Estat espanyol el 1856 va ser creada la Escuela Superior de Diplomática –tanmateix amb orígens des de 1852 dins la programació de la Academia de la Historia- i aquesta com esmenten els abans citats Saez i Castillo (p.23):

Pero he aquí que a finales de agosto primeros de septiembre se convocó una huelga en el sector del metal que se prolongó durante seis meses. El paro comenzó. Al tiempo, había perturbaciones en el tráfico ferroviario. Se llamaba a una huelga general del sector. El 11 de aquel mes, cuando los rigores del verano ya perdían vigor, los patronos del metal aplazaron el Congreso para el 13 de abril del año siguiente. Emitieron una nota, que se plasma en este escrito:

No tuvo correspondencia entre los paleógrafos contemporáneos, si se exceptúa a Jesús Muñoz y Rivero, cuya obra destacó sobre toda la producción del siglo XIX y de principios del XX. Zacarias García Villada es el siguiente erudito digno de recuerdo. Su manual supuso un indiscutible progreso, al adoptar por primera vez en España reproducciones facsimilares realizadas mediante fotografía y al incorporar el estudio de las escrituras romanas.

La paleografia com a ciència

Però no serà fins a finals del segle XIX i inicis del XX que el filòsof alemany Ludwig Traube (1861-1907), en el seu estudi de la producció manuscrita del monestir irlandès de Péronne, a França, obrí les portes d'un nou enfocament de la paleografia com a matèria dins la història de la cultura. Un deixeble seu, l'italià Luigi Schiaparelli, va ser el primer a formular alguns conceptes i principis teòrics que són la base de la investigació paleogràfica moderna. Defineix l'escriptura com un fet global que cal estudiar dins l'evolució d'aquesta al llarg de la història. Tot i això, la primera revolució en el camp de l'estudi de la paleografia el devem a l'escola franco-belga nascuda al llindar del segle XX. El màxim exponent d'aquesta escola fou Jean Mallon, qui atorgà a la paleografia la condició màxima com a ciència autònoma tot ampliant el seu camp descriptiu com a: "ciència dels objectes escrits considerats en tot el seu conjunt de caràcters amb independència del material escriptori empleat en el seu ús", en paraules del mateix Jen Mallon (1986). Si en un primer temps la paleografia va servir per desxifrar documents per a una utilitat pràctica, com per exemple desfer litigis entre nobles, a mesura que el seu estudi es fa més profund i seriós, guanya terreny en el seu raonament científic. Ja en ple segle XX la paleografia esdevé una ciència amb vida pròpia tot desvinculant-se d'altres matèries com la filologia o la diplomàtica. Tenint cos propi com a estudi històric de l'escriptura i com a expressió cultural, amb un ritme i mètode que la fa independent d'altres disciplines.

Per al paleògraf italià Giorgio Cencetti:

Pero he aquí que a finales de agosto primeros de septiembre se convocó una huelga en el sector del metal que se prolongó durante seis meses. El paro comenzó. Al tiempo, había perturbaciones en el tráfico ferroviario. Se llamaba a una huelga general del sector. El 11 de aquel mes, cuando los rigores del verano ya perdían vigor, los patronos del metal aplazaron el Congreso para el 13 de abril del año siguiente. Emitieron una nota, que se plasma en este escrito:

La paleografía no solament serveix per a interpretar exactament els antics manuscrits, sinó també datar-los, localitzar-los i, en general, treure del seu aspecte exterior tots els elements útils per a l'estudi del seu contingut, i en un pla més ampli, a la història de la cultura en general”.

Per Cencetti, en definitiva, el camp de la indagació paleogràfica esdevindria:

Pero he aquí que a finales de agosto primeros de septiembre se convocó una huelga en el sector del metal que se prolongó durante seis meses. El paro comenzó. Al tiempo, había perturbaciones en el tráfico ferroviario. Se llamaba a una huelga general del sector. El 11 de aquel mes, cuando los rigores del verano ya perdían vigor, los patronos del metal aplazaron el Congreso para el 13 de abril del año siguiente. Emitieron una nota, que se plasma en este escrito:

El de les matèries escriptores i els instruments utilitzats per a escriure en les diferents èpoques i llocs; el de la preparació del codi per a rebre l'escriptura i el de les formes externes d'aquesta; la història de l'escriptura alfabètica (puntuació, nombres, signes ortogràfics i crítics, etcètera); el de les escriptures taquigràfiques i brauigràfiques i de les criptografies de l'antiguitat i l'edat medieval.

Bé, per esdevenir una ciència que estudia les pràctiques socials de l'escriure i llegir al llarg de la història.

La paleografia com a font d'estudi

La paleografia té com a ciències auxiliars la codicologia, la diplomàtica, la papirologia, l'epigrafia, la tipografia, etcètera... Ciències que eixamplen l'estudi de tot allò que té a veure amb l'escriptura o la interpretació dels signes. Nogensmenys, hi ha d'altres branques científiques que també entren de ple en el panorama del coneixement de l'estudi de la història de l'escriptura, com pot ser la filologia, la sigil·lografia i numismàtica, la història de les ciències, etcètera. En definitiva la paleografia necessita de totes aquelles ciències que utilitzin l'escriptura com a font de recerca del seu estudi.

L'estudi de la paleografia s'aplica a les lletres i altres signes gràfics per tal d'explicar-ne la formació i evolució té en compte elements que integren les lletres, els seus elements adventicis i els factors que la transformen. Estudiar els diferents traços, amplada i mòduls de les lletres emprades en l'escriptura. Les peculiaritats de cada regió en usar una determinada forma d'escriure una lletra. On podem trobar una escriptura lleugera que fa més entenedor el text o pesada, que el fa més complicat d'interpretar als ulls d'un investigador modern. Els elements adventicis són: el contrast com a resultat de l'alternança de gruixos i perfils en el cos d'una lletra; la inclinació de les astes ascendents i descendents, que pot ser a dreta, a esquerra o simplement vertical respecte a la base de l'escriptura; els reforços o trets curts amb què acaben certs traços llargs de les lletres, afegits com a elements estètics; els allargaments o les prolongacions dels traços de certes lletres, també per l'estètica o per raó de la velocitat; els nexes o trets d'unió entre dues o tres lletres. Davant d'aquests elements hi ha el factor humà. De la utilització de l'escriptura feta mà cal tenir en compte la cal·ligrafia, la rapidesa o lentitud, el coneixement del idioma per part de l'home. Cada home, tot i la utilització d'un llenguatge escrit a voltes sigui el mateix, és un racó paleogràfic a tenir en compte. També cal tenir en compte el suport utilitzat per la persona que escriu. Aquest fet pot comportar en determinats casos que l'escriptura utilitzada s'hagi d'adaptar aquest nou element.

L'escriptura emprada en determinats casos serà diferent, segons el tipus de document. No és el mateix

un text bíblic que un testament. Cada cas adoptarà la seva pròpia filosofia d'escriptura. Hi ha textos que són solemnes (legals, litúrgics, bíblics, cancelleries, arbitrals...) a ús públic i d'altres més d'ús privat (correspondències, notarial...). Segons cada cas l'escriptura utilitzada tindrà les seves pròpies característiques paleogràfiques.

Les escriptures tenen el seu pes idiomàtic. Són el referent escrit d'aquestes. Tanmateix totes reben influències d'altres que la fan més enriquidora en el seu lèxic. Només les llengües llatines i greges han admès, en el seus orígens, un doble alfabet: majúscul i minúscul. La lletra minúscula en els seus inicis permet una interpretació més ràpida i una execució més lleugera. En canvi la majúscula es fa més difícil de desxifrar. En aparèixer la impremta va permetre la fixació definitiva de les formes cal·ligràfiques (lletra rodona) i cursives (itàlica), tot combinant l'ús de les majúscules i minúscules. L'aparició de la màquina d'escriure és un fre, ja que generalitza l'ús d'escriure en un mateix traç sense deixar cap possibilitat a la creació artística. Actualment en la nova era informàtica, l'ús de l'escriptura s'ha transformat donant un nou tomb paleogràfic amb els diferents tipus de lletres que podem trobar en un aparell informàtic. Malgrat tot, el seu ús és generalitzat, no permeten segones lectures en ser una lletra prefixada i guiada per un estil que en ser teclat no dona possibilitats de ruptura.

Interpretació i estils paleogràfics

La terminologia emprada per a determinar els diferents tipus d'escriptura trobem un lèxic que defineix els diferents cossos i traços de les lletres. En general s'utilitzen termes analògics amb els membres del cos humà o animal (braç, cap, cua, peu...), d'utensilis casolans (nansa, ganxo, forca...) i de figures geomètriques elementals (cercle, línia, ondulada, vertical, prima, global...). Actualment els científics que estudien la paleografia consideren més adequada una interpretació basada en el lèxic geomètric. Tot i això, la seva interpretació continua tenint diferents elements lèxics.

Entre les escriptures estudiades pels paleògrafs tenim la llatina, grega, ortodoxa, àrabs, hebraica, siríaca i les cultures de l'Extrem Orient. Totes són estudiades en les seves variants així com estils. Estils que poden ser regionals, humans..., pel fet que algunes d'aquestes tenen un ampli territori d'ús i diferents llengües que l'utilitzen. La paleografia també estudia altres elements que la conformen. Com els signes numèrics per a expressar nombres i els seus càlculs; els signes accessoris de l'escriptura com la puntuació, els accents, interrogants, punts diacrítics, signes d'expuntuació... per a facilitar la lectura correcta dels textos antics.

D'altres signes, com els musicals, per la seva pròpia filosofia interpretativa s'estudien en la ciència de la paleografia musical.

La paleografia va més enllà de les formes d'escriure i recerca els diferents materials utilitzats per al seu ús. Tot examinant els diferents instruments que s'utilitzen per a escriure: l'escarpa, el punxó, la ploma, els pinzells, els bolígrafs, el llapis... Així mateix, els suports que s'empren per a escriure, com el paper, la fusta, el papir, la pell, el pergamí, la pedra, la ceràmica, el ferro... La paleografia no deixa de banda els components químics i naturals utilitzats per expressar en un suport allò que vol transmetre l'ésser humà, com les tintes i colors emprats per a escriure. Entra també dins del camp de l'estudi de l'escriptura els accidents que poden ocórrer dins d'un text escrit, estrips, correccions, rascades, els pergamins esborrats (el palimpsest) o els reescrits.

L'ús de l'escriptura als països catalans

Als Països Catalans, després de l'alfabet ibèric en la seva forma oriental, el llatí ha estat el més utilitzat des del segle I aC. Resten diversos exemples d'escriptura llatina de l'època romana a casa nostra, com les inscripcions funeràries i de làpides commemoratives. Però on podem trobar un camp excel·lent en

l'estudi de la paleografia és la gran producció documental escrita medieval, conservada majoritàriament en l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en arxius comarcals i privats. Des de textos privats fins a públics. Sobretot de caràcter testamentari. Des d'una escriptura que utilitza el llatí, passant per una que pren el català com a llengua d'ús predominant fins més enllà del Decret de Nova Planta fins a la incorporació del castellà com a llengua oficial, relegant l'ús del català a l'esfera privada. Reeixir del fet diferencial català farà que l'ús escrit del català recuperi la seva normalitat expressiva en ple segle XX – amb l'estroncament de les dues dictadures com si es tractés de dues mitges parts.

L'escriptura visigòtica existent en els territoris de la península Ibèrica que no restaven en poder de l'Al-Àndalus va donar pas a una nova influència escrita provinent de terres dels francs, la carolina. Aquesta introducció és deguda a la forta pressió cultural i política franca, al llarg de la segona meitat del segle IX. En un principi es donen casos amb una escriptura mixta en llibres i llibres de l'època, on la lletra visigòtica va deixant força terreny a la carolina. En acabar el segle IX la lletra carolina ja s'escriu a la perfecció entre els escriptors de monestirs i catedrals i de palau. En canvi en les parròquies rurals l'escriptura carolina arriba més tard i utilitzant encara algunes formes escrites d'origen visigòtic. En aquest món, la parròquia rural, és on les formes són més arcaïques, pel fet que l'escriptor sacerdot tenia les seves pròpies peculiaritats d'escriptura, i en molts casos la seva formació cal·ligràfica era molt minsca. Els documents públics i privats de l'edat mitjana a casa nostra tendeixen a la llarga a uniformar-se, tendint a utilitzar un mateix llenguatge escrit, on les expressions llatines són cada cop menys utilitzades – en molts casos com a elements d'introducció o de referència religiosa o reial-. En els documents de cancelleria la lletra era més clara i rodona i de mòdul mitjà, en canvi en la notarial és més desfeta, angulosa i de mòdul petit.

La humanística catalana evolucionà en una forma cursiva independent dels models italians, el qual perdurà fins ben entrat el període de dominació castellana, quan al segle XVII les escriptures de la península Ibèrica tendeixen a una certa unificació. Els primers impresos en llengua catalana són de 1473 i són fets en lletra minúscula rodona humanística, els quals convisqueren amb la lletra de tipus gòtic dels impressors alemanys establerts als Països Catalans. Les altres escriptures amb població àrab o hebraica establerts a casa nostra no tingueren la força que obtingueren en els països d'origen.

Referències

Saez i A. Castillo. (1999). "Paleografia e historia de la cultura escrita: del signo a lo escrito". Dins *Introducción a la paleografía y la diplomática* Riesco, Ángel (editor). Madrid: Síntesis Editorial, 1999, pàg. 21-31.

Apunts de l'assignatura Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona. Curs 2005-2006. Professor Gerard Marí.